

ՀԱՅ-ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ 1720-30ԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

ԳՈՒ ՂԱԶԱՐԵԱՆ (ghazaryan3329@gmail.com)

ՀԱՅԿ ՆԱԶԱՐԵԱՆ (nazaryanhayk8@gmail.com)

ՄՈՒՏՔ

Սույն աշխատանքի նպատակն է պատմական սկզբնաղբիւրների եւ գիտական գրականութեան լոյսի ներքոյ հետազօտել, եւ ներկայացնել ԺԸ. դարի 20-30ականների հայ-իրանական ռազմական գործակցութեան ամբողջական բնութագիրը եւ պատմաքաղաքական նշանակութիւնը:

Նշուած նպատակի համար դիտարկուել են հետեւեալ խնդիրները.-

- Հայ-իրանական ռազմական գործակցութեան պատմական ակունքները,
- ԺԸ. դարի հայ-իրանական ռազմական գործակցութեան սկզբնատրման նախադրեալները,
- Սինիքի եւ Արցախի ռազմավարական նշանակութիւնը հայ-իրանական ռազմական գործակցութեան ենթախորքում,
- Հայ-իրանական ռազմական գործակցութեան հիմնական ուղղութիւնները,
- Հայ-իրանական ռազմական գործակցութեան արդիւնքները եւ պատմաքաղաքական նշանակութիւնը:

ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐՈՅԹԸ ԵՒ ԱՐԴԻԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Աշխատանքի գիտական նորոյթը այն է, որ փորձ է արուել համակողմանի եւ հանգամանօրէն ուսումնասիրել 1720-30ականների հայ-իրանական ռազմական գործակցութիւնը՝ հիմքում դնելով ուժերի ռազմավարական հաւասարակշռութեան սկզբունքը: Մասնաւորապէս, աշխատանքում նոր լոյսի ներքոյ են ներկայացուել նախկինում քիչ ուսումնասիրուած հարցեր, այդ թւում Սինիքի եւ Արցախի աշխարհագրական դիրքն ու աշխարհառազմավարական նշանակութիւնը, հայկական մելիքութիւնների ռազմական ներուժը, փորձ է արուել ճշգրտել 1735ի Եղվարդի ճակատամարտի ամսաթիւը եւ յստակեցնել ռազմական գործողութիւնների աշխարհագրութիւնը¹:

¹ Ճակատամարտը Հայ Ժողովրդի պայքարի միջին ակադեմիական 8 հատորեակի 4րդ հատորում ներկայացուած է երկու պարբերութեամբ (էջ 183-84), իսկ Հայոց պայքարի միջին ակադեմիական նոր 4 հատորեակի 3րդ հատորի Ա. գրքում ներկայացուած է մէկ պարբերութեամբ (էջ 57), որն ըստ էութեան ակադեմիական 8 հատորեակում ներկայացուած նիւթի վերարտադրութիւնն է (փոխուած է միայն ամսաթիւը): Հայաստանի ազգային արխիւի Բ. հատորի (Երեւան, 2008, էջ 60)

Թեմայի արդիականությունը պայմանադրում է մեր օրերում տարածաշրջանում ստեղծուած աշխարհառազմավարական նոր իրավիճակով, ինչի արդիւնքում բոլորն քննարկումների առարկայ է դարձել պաշտպանական ոլորտում հայ-իրանական գործակցութեան ամրապնդման եւ զարգացման խնդիրը: Այս ենթախորքում մեր ուսումնասիրութիւնը կարող է օգտակար լինել եւ նպաստել Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Իրանի Իսլամական Հանրապետութեան ռազմաքաղաքական կապերի ամրապնդման եւ յետագայ զարգացման գործում:

Միաժամանակ, 2025ին լրանում է Եղվարդի ճակատամարտի 290ամեակը: Ուստի այս նշանաւոր իրադարձութեան պատմական նշանակութիւնը ներկայ ժամանակի բարձրութիւնից վերանայելու եւ նորովի արժեւորելու անհրաժեշտութիւն ունի:

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Տարածաշրջանի երկու բնիկ ժողովուրդներ՝ հայերը եւ պարսիկները, հազարամեակներ ապրելով կողք-կողքի, տարբեր պատմափուլերում ունեցել են ինչպէս հակամարտութիւններ, այնպէս էլ ընկերա-քաղաքական, տնտեսական, մշակութային եւ, յատկապէս, ռազմական փոխառնչութիւններ, ինչն էական նշանակութիւն է ունեցել երկու հարեան ժողովուրդների պատմութեան մէջ:

Հայ-իրանական ռազմական գործակցութիւնն ունի դարաւոր պատմութիւն: Դեռեւս Ք.ա. 2. դարի կէսին Հայաստանի արքայ Տիգրան Երուանդեանը հանդիսանում էր Պարսկաստանի արքայ Կիւրոս Մեծի (Ք.ա. մօտ 559-30) գլխաւոր դաշնակիցը Մարաստանի գերիշխանութիւնը տապալելու ռազմական գործում²: Քսենոփոնն իր *Կիւրոպեդիա* աշխատութիւնում նշում է, որ Տիգրան Երուանդեանն ու Կիւրոս Մեծը որսի ընկերներ էին դեռեւս պատանի հասակից³: Մովսէս Խորենացու հաղորդմամբ գլխաւոր ճակատամարտի ժամանակ հենց Տիգրան Երուանդեանն է սպանում Մարաստանի թագաւոր Աստիագէսին (Աժդահակ), որով եւ վճռում է կռուի ելքը: Մարաստանի գերիշխանութեան տապալումից յետոյ Կիւրոս Մեծը հիմնադրեց Աքեմենեան հզօր տէրութիւնը:

համապատասխան թեմատիկ քարտէզում ճակատամարտի մասին յիշատակութիւնը բացակայում է:

² Մովսէս Խորենացի, *Հայոց պատմութիւն*, Երեւանի համալս. հրատ., Երեւան, 1981, էջ 132, 137-38:

³ Քսենոփոն, *Կիւրոպեդիա*, թրգմ.՝ Սիմոն Կրկեաշարեան, «Նոր-Դար», Երեւան, 2000, էջ 362, 391-92. նաեւ՝ *Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հղ. 1*, 1971, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1971, էջ 446-47. նաեւ՝ Պետրոս Յովհաննիսեան, Արտակ Մովսիսեան, *Հայ ժողովրդի պատմութեան քրիստոնաւորիա*, Երեւանի համալս. հրատ., Երեւան, 2007, էջ 216:

Աւելի ետք՝ Ք.ա. Դ. դարի 2րդ կեսին Ալեքսանդր Մակեդանացու Արեւելք արշաւանքի ժամանակ հայերն Աքեմենեան տէրութեան բանակի կազմում մասնակցեցին Մակեդոնացու զօրքերի դէմ մղուած նշանաւոր երկու՝ Իսսոսի (Ք.ա. 333) եւ Գաւգամելայի (Ք.ա. 331) ճակատամարտերին: Միայն Գաւգամելայի ճակատամարտին մասնակցած հայկական զօրքի թիւը հասնում էր շուրջ 47 հազարի՝ 40 հազար հետեւակ, 7 հազար հեծելազօր⁴: Հայկական զօրքերը զբաղեցնում էին ռազմադաշտի վտանգաւոր տեղերը՝ Մեծ Հայքի զօրքերը պարսկական բանակի աջ թեւը, իսկ Փոքր Հայքինը՝ ձախ թեւը⁵: Յատկանշական է, որ հայկական զօրքերի շարքերը չխախտուեցին անգամ այն ժամանակ, երբ Դարեհ Գ.ն արդէն լքել էր մարտադաշտը⁶:

Յետագայում՝ հայոց Արտաշէսեան թագաւորութեան օրօք (Ք.ա. 189-Ք.ե. 1) նոյնպէս պահպանուել են հայ-իրանական ռազմական գործակցութեան յիշարժան դրուագներ, որոնք մեծ նշանակութիւն են ունեցել երկու ժողովուրդների պատմութեան մէջ: Մասնաւորապէս Ք.ա. 54-53ին հռոմէացի նշանաւոր զօրավար Մարկոս Կրասոսի Պարթեաստան կատարած արշաւանքի (Արեւելեան արշաւանք) ժամանակ վճռորոշ նշանակութիւն ունեցաւ Հայաստանի ռազմական կողմնորոշումը: Ք.ա. 54ին կնքուեց հայ-պարթեական բարեկամութեան պայմանագիր, իսկ մէկ տարի անց՝ Ք.ա. 53ին Հիափսային Միջագետքում՝ Խառանի ճակատամարտում, հռոմէական բանակը ջախջախիչ պարտութիւն կրեց: Սպանուեցին Կրասոսն ու իր որդին: Կրասոսի գլուխը պարթեւ զօրավար Սուրէնն ուղարկեց Հայաստանի մայրաքաղաք Արտաշատ, որտեղ հայոց արքայ Արտաւազդ Բ.ը եւ Պարթեաստանի արքայ Օրոդէս Բ.ը արքունի մեծամեծների հետ դիտում էին Երփիհիտէսի «Բաքոսուիիններ» ողբերգութիւնը: Դերասանը թեմ է դուրս գալիս Կրասոսի գլուխը բռնած, ինչը մեծ ցնծութեամբ է ընդունում բազմութեան կողմից⁷: Այնուհետեւ հայ-պարթեական զօրքերը, Պարթեաստանի երիտասարդ թագաժառանգ Բակուրի եւ նրա խորհրդատու հայ զօրավար Վասակի գլխատրութեամբ, շարունակեցին առաջխաղացումը՝ ձգտելով հռոմէական զօրքերին հնարաւորինս հեռու վանել տարածաշրջանից: Ք.ա. 51ի աշնանը նրանք անցան Եփրատ գետը եւ մտան Ասորիք⁸:

⁴ Quintus Curtius Rufus, *History of Alexander, Volume I: Books 1-5*, translated by J. C. Rolfe, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1946, էջ 73. նաեւ՝ Յակոբ Մանանդեան, *Երկեր, հպր. Ա*, ՀԱՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1977, էջ 95:

⁵ Սարգիս Սարգսեան, *Հայ ռազմական արուեստի պատմութիւնից*, «Հայաստան», Երեւան, 1969, էջ 49-50:

⁶ Նոյն, էջ 52:

⁷ Մանանդեան, էջ 250:

⁸ Նոյն, էջ 251-52:

Ք.ա. 34ին, երբ հռոմեացի մէկ այլ նշանատր զօրավար Մարկոս Անտոնիոսը խաբէութեամբ ձերբակալեց եւ բանտարկեց հայոց արքայ Արտաւազդ Բ.ին, նրա որդի թագաժառանգ Արտաշէսը ապաստան գտաւ Պարթեաստանում: Ք.ա. 31ի վերջին նա վերադարձաւ Պարթեաստանից, հայ-պարթեական միացեալ զօրքերով ջախջախեց Ատրպատականի զօրքերին, գերեվարեց վերջինիս արքայ մար Արտաւազդին, ով Անտոնիոսի դաշնակիցն էր⁹:

Հայ-իրանական ռազմական գործակցութեան փառահեղ դրոագներից է Հռանդէայի ճակատամարտը՝ մղուած Ա. դարում հռոմէական արեւելեան զաւթողական քաղաքականութեան դէմ: 62ին Հռանդէա¹⁰ կոչուած վայրում հայ-պարթեական զօրքերը շրջափակեցին Պետոսի գլխատրած հռոմէական բանակը եւ ստիպեցին անձնատուր լինել: Ճակատամարտում վճռական դեր ունեցաւ հայոց այրումին: Պատահական չէ, որ հռոմէացիների հետ բանակցելու է մեկնում հայ ազնուականութեան ներկայացուցիչ, «հեծելազօրի պետ» Վասակ իշխանը¹¹: Հռոմեացի զօրավար Պետոսը ստիպուած էր ընդունել հաշտութեան ծանր պայմանները: «Անպարտելի» հա-մարտող հռոմէական լեգէոնի զինուորներին զինաթափեցին եւ ստիպեցին ծնկաչոք անցնել «նիզակի լծի» տակով, որը այդ ժամանակ համարում էր ամենամեծ ստորացումը պարտուողի համար¹²:

Յետագայ պատմափուլերում նոյնպէս հայ-իրանական ռազմական գործակցութիւնն ունեցաւ տարաբնոյթ դրսեւորումներ, որոնք դեռեւս պահանջում են խորացում ուսումնասիրութիւններ եւ մանրամասն վերլուծութիւն:

ՄԻ ԴՐՈՒԱԳ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ Ա. ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՑ

Սինիքի եւ Արցախի աշխարհառազմավարական նշանակութեամբ պայմանատրուած այդ գործակցութիւնը դրսեւորուեց նաեւ 1918-1921ին, Սինիքի (Զանգեզուր) գոյապայքարի ժամանակ:

1918ի առաջին համաշխարհային պատերազմի վերջնափուլում, օսմանեան զօրքերը հերթական անգամ արշաւեցին Այսրկովկաս եւ Իրան: Բաթումի բանակցութիւնների ժամանակ կովկասեան ռազմաճակատում օսմանեան բանակի հրամանատար Վեհիբ փաշան հայկական պատուի-

⁹ Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հոր. 1, էջ 626-27. նաեւ՝ Մանանդեան, էջ 281:

¹⁰ Գտնում է Մեծ Հայքի Ծոփք աշխարհի Անձիտ գաւառում, Արածանի գետի ձախ ափին (Թադէոս Յակոբեան, Հայ ժողովրդի պատմութեան յիշարժան վայրերը, «Լոյս», Երեւան, 1990, էջ 147):

¹¹ Մեր յաղթանակները, հոր. 1, Նորավանք, Երեւան, էջ 205:

¹² Նոյն:

րակութեանը ասում է. «Դուք հայերդ պահանջելով Նախիջեւանը եւ Զանգեզուրը, փակում էք մեր ճանապարհը դէպի Պարսկաստան»¹³:

1919-21ի հայ նշանաւոր պետական եւ ռազմական գործիչ Գարեգին Նժդեհի գլխատրած Սինիքի գոյապայքարի ելքը ռազմավարական նշանակութիւն ունէր նաեւ Իրանի համար¹⁴: Քանզի Սինիքն Իրանի համար հանդէս էր գալիս որպէս պատուար՝ ընդդէմ բոլշեւիկեան ներխուժման: Ստեղծուած իրավիճակը լաւագոյնս նկարագրում է Նժդեհի գաղափարակից ընկեր Հայկ Ասատրեանը. «Ծանր կոհի էր փանում փոքրիկ Հայաստանը հսկայ Ռուսաստանի եւ իսլամական շրջապատի դէմ: Մահմեդական դրացիներից բարեացակամ չէզոքութիւն էր պահպանում միայն Պարսկաստանը, որ, արդէն վտանգուած Ռեշտ եւ Էնզելի ներխուժած բոլշեւիկներից, փրկութեան իր յոյսը կապել էր Հայաստանի, մասնաւորապէս սահմանակից Զանգեզուրի դիմադրութեանը»¹⁵: Իրանը Նժդեհին օգնում էր պարէնով եւ բազմաթիւ այլ անհրաժեշտ միջոցներով:

1920ի աշնանը Զանգեզուրի գոյապայքարի նշանաւոր գործիչներից Աշոտ Մելիք-Մուսեանը Նժդեհի յանձնարարութեամբ բանակցութիւններ է վարում իրանական կողմի հետ: Արդիւնքում կողմերը համաձայնեցին Սինիքի եւ Թաւրիզի միջեւ հաստատել կանոնաւոր կապ եւ հաղորդակցութիւն: Իրանական կողմը պարտաւորւում է Նժդեհին տրամադրել տեղեկութիւններ Օրդուբադի կողմից յարձակուող Կարմիր բանակի զորամասերի գործողութիւնների մասին: Նժդեհը խոստանում է մինչեւ վերջ պայքարել բոլշեւիկեան զօրքերի դէմ¹⁶:

¹³ Хачатур Бадалян, *Турецко-германская экспансия в Закавказье (1914-1918 гг.)*, (Խաչատուր Բադալեան, Թուրք-գերմանական ծաւալողապաշտութիւնը Անդրկովկասում (1914-1918 թթ.), «Հայաստան», Երեւան, 1980, էջ 63:

¹⁴ Ներկայումս Իրանին սահմանակից Սինիքն իր զբաղեցրած աշխարհագրական դիրքով աշխարհառազմավարական եւ կենսական կարեւորագոյն նշանակութիւն ունի ինչպէս ՀՀի, այնպէս էլ ԻԻՀի համար, քանզի այդ երկրամասով է անցնում հարաւից հիւսիս ձգուող եւ երկու երկրները միմեանց կապող տնտեսական եւ ռազմավարական միակ ճանապարհը: Այս հանգամանքով է պայմանաւորուած ԻԻՀի իշխանութիւնների կոշտ դիրքորոշումը ընդդէմ Թուրքիայի Հանրապետութեան, Ադրբեջանի Հանրապետութեան եւ Ռուսաստանի Դաշնութեան կողմից Արցախեան 44օրեայ պատերազմից յետոյ առաջ մղուող այսպէս կոչուած «Զանգեզուրեան միջանցքի» ստեղծման ծրագրին (մանրամասն տե՛ս՝ Hayk Nazaryan, Varduhi Hovhannisyan, “The Geostrategic Significance of Syunik: Balancing Regional and Global Powers,” *Fundamental Armenology*, 1(19): 2024, էջ 71-85):

¹⁵ Արամ Սիմոնեան, *Զանգեզուրի գոյամարտը 1917-1921 թթ.*, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 2017, էջ 620:

¹⁶ Վարդան Գէորգեան, *Լեռնահայաստանի հերոսամարտը (1919-1921)*, Ազատ խօսք, Երեւան, 1991, էջ 82-83. նաեւ՝ Սիմոնեան, էջ 634-35:

Ուշագրաւ է յատկապէս Նժդեհի 1921ի նամակն Իրանի իշխանութիւններին, որտեղ սպարապետը ցոյց է տալիս երկու ժողովուրդների ռազմական գործակցութեան քաղաքական մեծ նշանակութիւնը: «Վերջնականապէս մաքրելով Լեռնահայաստանը (Սիւնիքը – Գ.Ղ., Հ.Ն.) բոլշեփկ բանդաներից,- գրում է Նժդեհը,- եւ ազատելով երկիրն վերջնական կործանումից՝ իմ կուռ բանակ կազմող ժողովուրդը միաժամանակ ազատում է ու մեր դարաւոր հարեւան, յաւէտ համակրանքի արժանի Պարսկաստանի բարեկեցութիւնը եւ անասանութիւնը՝ պաշտպանելով նրա հիւսիսային սահմանները բոլշեփկների աւերածութիւնից ու սոսկումներից: Իմ ժողովրդի հետք ես ունիտեմ եմ ու անդառնալիօրէն վճռել, ինչ գնով ուզում է թող լինի, մինչեւ վերջին շունչը մաքառել այդ մարդ բորենիների դէմ, զերծ պահել մեր երկիրն ու դրկից դարաւոր հարեւան ու չքնաղ Պարսկաստանը նոր վանդալների-բոլշեփկների ներս խուժումից: ...ներկայ պայմանական հանգամանքներում եւս, երբ երկու երկիրների քաղաքական շահը պահանջում է միասին համերաշխ գործելու ընդդէմ ընդհանուր թշնամու...»¹⁷: Պատահական չէ, որ Հայաստանի Առաջին Հանրապետութեան անկումից եւ 1921ի Փետրուարեան հակաբոլշեփկեան ապստամբութեան պարտութիւնից յետոյ, Նժդեհի խնդրանքով Իրանը թոյլատրում է բոլշեփկեան ռուսապանդից մազապործ մօտ 12 հազար հայ գաղթականութեան՝ մտաւորականութեան եւ բանակի գետանցը Մեղրիից Արաքսի վրայով Իրան¹⁸:

1724Ի ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԱՐՇԱԻԱՆՔԸ ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍ ԵՒ ՀԱՅ-ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՍԿԶԲՆԱԽՈՐՈՒՄԸ

ԺԶ.-ԺԷ. դարերում Հայաստանը ռազմական հակամարտութեան թատերաբեմ էր դարձել Օսմանեան կայսրութեան եւ Սեֆեան Իրանի միջեւ: Շարունակական պատերազմների եւ 1639ին կնքուած Ղասրէ Շիրինի պայմանագրով Հայաստանը բաժանուեց երկու տէրութիւնների միջեւ. «ընդ որում, թուրքերն այնպէս կիսեցին Հայաստանը, որ ստացան նրա մեծ մասը»¹⁹: Այս իրավիճակը պահպանուեց մինչեւ ԺԸ. դարի 20ականները: 1720ի սկզբին աֆղանները, բարձրացնելով ապստամբութիւն, 1722ին կարողացան գրաւել Իրանի մայրաքաղաք Սպահանը, ինչը երկրում առաջացրեց քաղաքական քաոս: Այս իրավիճակից օգտուելով կովկասեան լեռնաբնակ ցեղերը սկսեցին ասպատակել Հայաստանի հիւսիսային ու արեւելեան շրջանները: Լեզգիների արշաւանքներին դիմակայե-

¹⁷ Գարեգին Նժդեհ, *Ազատ Սիւնիք*, Վահէ Սէթեան հրատ., Պէյրութ, 1999, էջ 118-21:

¹⁸ Գէորգեան, էջ 152-53, 155-58. նաեւ՝ Գարեգին Նժդեհ, *Իմ պատրասխանը*, հեղ. հրատ., Երեւան, 2021, էջ 168-69:

¹⁹ Жан Шарден, *Путешествие Шардена по Закавказью в 1672–1673 гг.*, (Ժան Շարդէն, Շարդէնի ճանապարհորդութիւնը Անդրկովկասում 1672–1673), տպ. Մ. Մարտիրոսեանց, Թիֆլիս, 1902, էջ 240:

լու համար Սինիքի²⁰ եւ Արցախի²¹ հայ մելիքական զինուած ուժերի կողմից ստեղծուեցին պաշտպանական շրջաններ (սղնախներ), ձեւաւորուեց պաշտպանական կայուն համակարգ:

²⁰ Պատմական Հայաստանի (Մեծ Հայքի) 9րդ աշխարհի Սինիքի (Սիսական) սահմանները «...*յարեւմտից կուսէ Արարատ եւ Վասպուրական, ի հիւսիսոյ՝ Գուգարք եւ Ուրիք, յարեւելից՝ Արծախ, ի հարաւոյ՝ Երասխ եղեմաբուղխ որ բաժանէ զՀայս յԱկորպատականէ եւ ի Մեղացոց»* (Ստեփանոս Օրբէլեան, *Պատմութիւն Սիսական նահանգին*, տպ. Կ. Վ. Շահնագարեանց, Փարիզ, 1859, էջ 5): Սինիք աշխարհի բաժանուած էր 12 գաւառների՝ Երնջակ, Ճահուկ, Վայոց ձոր, Գեղարքունիք, Սոթք, Աղահեջք, Ծղուկ, Հաբանդ, Բաղք, Ձորք (Կապան), Արեւիկ, Կովսական («Աշխարհացոյց», *Մատենագիրք հայոց, հատոր Բ.*, Անթիլիաս-Լիբանան, 2003, էջ 2151): Աշխարհը զբաղեցնում էր 15237 քառ. կմ տարածք եւ համարում էր Սինեաց նախարարական տան ժառանգական հայրենիքը (Սուրէն Երեմեան, *Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»ի (փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմութեան ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրայ)*, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1963, 81): Սինիքի թագաւորութեան (970/87-1170) վարչական սահմաններն ընդգրկում էին պատմական Սինիք աշխարհի հարաւարեւելեան մասը: Վերջինս ֆիզիկաաշխարհագրական տեսակէտից ընդգրկում էր հետեւեալ տարածութիւնը. արեւմուտքից՝ Զանգեզուրի լեռնաշղթայով, հարաւից՝ Արաքս (Երասխ) գետով, արեւելքից՝ Հազարի (Աղանոյ) գետով եւ հիւսիսից՝ Իշխանասարի հրաբխային զանգուածով (Թադէոս Յակոբեան, *Սինիքի թագաւորութիւնը (պատմա-աշխարհագրական առումով)*, «Միտք», Երեւան, 1966, էջ 5): Աւելի ուշ՝ ԺԷ.-ԺԸ. դարերում Սինիքը կոչուել է «Աշխարհ կամ Երկիր Ղափանու, այսինքն Կապանու, յանուն գլխաւոր եւ իշխանանիստ ամրոցին» (Ղեւոնդ Ալիշան, *Սիսական. տեղագրութիւն Սինեաց աշխարհի, Վենետիկ, Սրբ. Ղազար, 1893, էջ 3*): ԺԹ. դարում Սինիքը անուանում է Զանգեզուր, որն աշխարհագրորէն զբաղեցնում էր Զանգեզուրի եւ Ղարաբաղի լեռնաշղթաների եւ Արաքս գետի միջեւ ընկած տարածքը (Ստեփան Լիսիցեան, *Զանգեզուրի հայերը*, ՀՍՍՀ ՀԱ հրատ., Երեւան, 1969, էջ 11):

²¹ Պատմական Հայաստանի (Մեծ Հայքի) 10րդ աշխարհի Արցախը տարածում էր Սինիքից արեւելք, Կուր եւ Արաքս գետերի միջեւ, հիւսիս-արեւմուտքում ձգուելով մինչեւ Աղստեւ գետի ջրբաժան լեռները՝ տարածքային առումով հիմնականում համապատասխանելով Լեռնային եւ Դաշտային Ղարաբաղին (Թադէոս Յակոբեան, Ստեփան Մելիք-Բախշեան, Յովհաննէս Բարսեղեան, *Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հիդր. 1, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 1986, էջ 506*): Երկրամասը հիմնականում լեռնային է՝ հարուստ սաղարթախիտ անտառներով եւ բնական աղբիւրներով: Արցախի՝ որպէս Հայաստանի մաս, յիշատակումներ կան Ստրաբոնի, Պլինիոս Աագի, Կլաւդիոս Պտղոմէոսի, Պլուտարքոսի, Դիոն Կասիոսի եւ այլ անտիկ հեղինակների աշխատութիւններում: Դրա վառ վկայութիւն է նաեւ Արցախում պահպանուած հայկական պատմա-շակութային հարուստ ժառանգութիւնը: Արցախը Օրիսիստինէ անուամբ յիշատակուած է յոյն պատմիչ եւ աշխարհագրագէտ Ստրաբոնի (Ք.ա. Ա. դարից Ք.ե. Ա. դար) *Աշխարհագրութիւն*ում, որպէս Մեծ Հայքի թագաւորութեան նշանաւոր վարչական միաւորներից մէկը, որը «տալիս է մեծաքանակ հեծելազօր»

1722ին Քարթլիի թագաւորութիւնից (Վրաստան) զինակիցների խմբով Սիւնիք է ժամանում ռազմական նշանաւոր գործիչ Դաւիթ Բէկը²²: Նա կարողացաւ կարճ ժամանակում Սիւնիքը դարձնել լաւ պաշտպանուած եւ ռազմական զգալի ուժ ներկայացնող մի բերդային շրջան՝ իրականացնելով մի շարք ռազմական բարեփոխումներ²³: Արդիւնքում հայկական զօրքերը բազմաթիւ յաղթանակներ տարան տարածաշրջանի նորահաստատ թիւրքական ցեղերի եւ կիսանկախ խանութիւնների դէմ: Սիւնիքում ձեռատուեց հայկական անկախ իշխանութիւն²⁴: Դաւիթ Բէկի գլխաւորած Սիւնիքի ազատագրական պայքարը մեծ ոգեւորութիւն է առաջացնում անգամ Հայաստանի արեւմտեան հատուածներում՝ մասնաւորապէս Վասպուրականում եւ յարակից շրջաններում: Վանայ լճի Լիմ կղզու Լիմ անապատում գրուած մի ձեռագիր յիշատակարանում կարդում ենք.

Ի թուականութեան հայկազեան տումարիս ՌՃՀԱ (1722) յոյժ դառնակսկիժ եւ նեղ ժամանակիս... ես սուտանուն Մխիթար արեղայս՝ անարժանաբար ի միտս առի գրոյցք գաղտնի եւ ծածկախորհուրդ... թէ այր մի երկրէն Սիւնեաց Դիւիթ Բէկ անուանեալ, զօրաշարժութիւն արար-

(Страбон, *География в 17 книгах*, (Ստրաբոն, Աշխարհագրութիւնը 17 գրքում), «Գիտութիւն», Մոսկուա, 1964, էջ 497): Տիգրան Մեծը (Ք.ա. 95-55) Արցախում կառուցեց նշանաւոր Տիգրանակերտ քաղաքը: Ե. դարում Արցախն ուներ 12 գաւառ՝ Միւս Հաբանդ, Վայկունիք կամ Վակունիք, Բերձոր կամ Բերդաձոր, Մեծիրանք, Մեծկուանք, Հարճլանք, Մուխանք, Պիանք, Պաճկանք, Սիսական Ի Կոտակ (Փոքր Սիւնիք), Քուստիփառնէս, Կողթ (*Աշխարհացոյց*, էջ 2151): Բագրատունիներաց թագաւորութեան անկումից (ԺԱ. դար) յետոյ, Արցախը, ունենալով ռազմական բաւարար ներուժ, տեղի իշխանութիւնների շնորհիւ կարողացաւ պահպանել որոշակի ներքին ինքնավարութիւն: ԺԸ. դարում Արցախի հինգ մելիքութիւններին՝ Նադիր շահի շնորհեց յատուկ կարգավիճակ, իրատեսակ վարչական միաւոր՝ Խամսայի մելիքութիւններ (տե՛ս՝ Րաֆֆի, *Խամսայի մելիքութիւնները*, Կովկասի կառավ. գլխ. կառավ. տպարան, Թիֆլիս, 1882, 414 էջ): 18-19րդ դարերում, ռազմաքաղաքական զարգացումների հետեւանքով, Արցախը ձեռքից ձեռք է անցնում՝ կոռախնձոր դառնալով Իրանական, Օսմանեան եւ Ռուսական կայսրութիւնների միջեւ: Արցախով էր անցնում Դուին-Պարտաւ նշանաւոր ճանապարհը: Ռազմավարական էական նշանակութիւն ունէին Վայոց ձոր-Գորիս-Շուշի, Այրարատ-Նախիջեւան-Ջուղա-Մեղրի-Դիզակ ճանապարհները:

²² Ղուկաս Սեբաստացի, *Դաւիթ Բէկ կամ պապմութիւն ղափանցոց*, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 1992, էջ 19-20. նաեւ՝ Ռ. Арутюнян, *Освободительное движение армянского народа в первой четверти XVIII века*, (Պ. Յարութիւնեան, *Հայ ժողովրդի ազատագրական շարժումը 18րդ դարի առաջին քառորդում*), Հայկական ՍՍՀ հրատ., Երեւան, 1971, էջ 158-59:

²³ *Մեր յաղթանակները*, հղր. 4, Նորավանք, Երեւան, 2012, էջ 20-21:

²⁴ *Հայոց պապմութիւն*, հղր. III, գիրք 1, ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան ինստիտուտ, «Զանգակ-97», Երեւան, 2010, էջ 46, 49:

եալ իցէ վասն հալածելոյ նեղիչք եւ կշտամբիչք մեր, միտս ունենալով ազատագրելոյ արինաճուփ զաշխարհն Հայաստան²⁵:

Օսմանեան կայսրութիւնը ուշադիր հետեւում էր տարածաշրջանում տեղի ունեցող ռազամաքաղաքական իրադարձութիւններին: 1723ին օսմանեան բանակը, օգտուելով տարածաշրջանում ստեղծուած իրավիճակից, արշաւեց Այսրկովկաս՝ նպատակ ունենալով գրաւել Հայաստանի արեւելեան հատուածը եւ ամբողջ Այսրկովկասը եւ ճանապարհ բացել դէպի Իրանի խորքերը: Օսմանեան զօրքերը գրաւում են նախ Քարթլիի թագաւորութեան մայրաքաղաք Թիֆլիսը, այնուհետեւ՝ Գանձակը:

1724ի գարնանը օսմանեան բանակը ներխուժում է Արարատեան դաշտ՝ գրաւելով եւ կողոպտելով հայկական բնակավայրերը²⁶: Յունիսի վերջին օսմանեան զօրքերը պաշարեցին Երեւանը: Աւելի վաղ, քաղաքի միասնական պաշտպանութեան համար ձեւաւորուել էր տեղի հայութեան եւ իրանական իշխանութիւնների միջեւ համաձայնութիւն²⁷:

Երեւանի պաշտպանութիւնը հայ-իրանական ուժերի կողմից շարունակուեց մօտ երեք ամիս: Օսմանեան բանակը Երեւանի գրաւման համար կորցրեց մօտ 20 հազար զինուոր²⁸: Երեւանի դիմադրութիւնը առժամանակ կասեցրեց օսմանեան բանակի սրընթաց առաջխաղացումը հարաւ՝ Սինիք եւ Արցախ, ինչպէս նաեւ Իրանի խորքերը: Կոստանդնուպոլսում ռուսական դեսպան Նեպլիեւը զեկուցագրում նշում է, որ Աբդուլլահ փաշան, Խոյը գրաւելուց յետոյ, չի շարունակել շարժուել Թաւրիզ՝ մինչեւ Երեւանի գրաւումը: Իսկ օսմանեան բանակի ղեկավարներից մէկը Բարձր Դըռանը գրում է, որ «Երեւանում պարսիկները եւ հայերը... չեն ցանկանում թուրքերին հպարակուել եւ յամառօրէն պաշտպանում են»²⁹:

1721ին աւարտելով հիւսիսային պատերազմը Շուէտի հետ եւ օգտուելով Սեֆեան Իրանում աֆղանների ապստամբութիւնից եւ դրա հետեւանքով Այսրկովկասում տիրող անիշխանութիւնից, 1722ին Ռուսաստանի կայսր Պետրոս Ա.ը ձեռնարկեց իր յայտնի իրանական (կասպիական)

²⁵ Մկրտիչ Ներսիսեան, «Դաւիթ Բէկի շարժման արձագանգները Վասպուրականում եւ հարեան գաւառներում», *Տեղեկագիր ՍՍՌՄ ԳԱ հայկական ֆիլիալի*, 5-6:1941, էջ 73-74:

²⁶ Վահրամ Մարտիրոսեան, «Անդրկովկասի ժողովուրդների համագործակցութիւնը եւ Երեւանի 1724 թուականի պաշտպանութիւնը», *Պարմաքանասիրական հանդէս*, 2:1965, էջ 189:

²⁷ Արմէն Այվազեան, «1724 թ. Երեւանի պաշտպանութիւնը հայ ազատագրական շարժման եւ պարսից իշխանութիւնների յարաբերութիւնների թնշուկում», *Արեւելագիտութեան հարցեր*, հ. VI, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 2006, էջ 70:

²⁸ Joseph von Hammer-Purgstall, *Histoire de l'Empire Ottoman, Tome XIV*, Imprimerie de l'Imprimerie Royale, Paris, 1839, էջ 128. նաեւ՝ Հայ ժողովրդի պայքարիւն, *հրք.* 4, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1972, էջ 157-58:

²⁹ Մարտիրոսեան, «Անդրկովկասի ժողովուրդների», էջ 189-90:

արշաւանքը, որի նպատակը Պաքու քաղաքի եւ Կուր գետի աւազանի գրաւումն էր, եւ այդ կերպ Այսրկովկասով եւ Պարսից ծոցով ձգուող Արեւելեան առեւտրի նկատմամբ վերահսկողութեան հաստատումը³⁰: 1722 Օգոստոսին ռուսական զօրքերը մտան Դերբենդ եւ պատրաստում էին շարունակել արշաւանքը: Դա մեծ ոգետրութիւն առաջացրեց Հայաստանում եւ Վրաստանում³¹: Դեռեւս արշաւանքից առաջ Պետրոս Ա.ը բանակցութիւններ էր վարել հայ եւ վրացի ներկայացուցիչների հետ՝ խոստանալով ստեղծել հայ-վրացական պետութիւն Ռուսաստանի հովանու ներքոյ³²: Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալեանի, մելիքների եւ զօրահրամանատարների գլխաւորութեամբ Արցախից մեկնած հայկական «ընտիր եւ սպառազէն» 10,000անոց բանակը ճամբար դրեց Գանձակի մօտակայքի Չոլակ վայրում՝ միանալու Վրաստանի (Քարթլիի թագաւորութիւն) Վախթանգ Զ. թագաւորի 30,000անոց բանակին: Երկու բանակները հանդիպեցին 1722 Սեպտեմբերի 22ին՝ սպասելով ռուսական զօրքերի Շամախի մոտնելուն՝ նպատակ ունենալով հանդիպել նրանց Հոկտեմբերին որեւէ մի համաձայնեցումով վայրում³³: Սակայն անելի ուշ՝ օսմանեան բանակի կողմից ամբողջ Այսրկովկասի, նաեւ՝ Պաքուի հնարաւոր գրաւման սպառնալիքը յանգեցրեց Ռուսական կայսրութեան եւ Սեֆեան Իրանի միջեւ ռազմաքաղաքական դաշինքի ձեւաւորմանը: 1723 Սեպտեմբերին Ռուսաստանի կայսր Պետրոս Ա.ը եւ Իրանի շահ Թահմասպ Բ.ը ստորագրեցին պայմանագիր, ըստ որի ռուսական կողմի ռազմական աջակցութեան դիմաց, Իրանը Ռուսաստանին էր զիջում Դերբենդը, Պաքուն, ինչպէս նաեւ Գիլանի, Մազանդարանի եւ Աստարաբադի նահանգը³⁴:

Իրանի կողմից Ռուսաստանին արուած զիջումների, ինչպէս նաեւ Օսմանեան կայսրութեան հետ հնարաւոր բախումից խուսափելու համար Ռուսաստանը յանկարծակի դադարեցրեց իր արշաւանքը: Պետրոս Ա.ը

³⁰ Сергей Глинка, *Обозрение истории армянского народа. От начала бытия до возрождения области Армянской в Российской империи, Часть 1* (Սերգէյ Գլինկա, *Հայ ժողովրդի պատմութեան տեսութիւն, սկզբից մինչեւ Հայկական մարզի վերածնունդը Ռուսական կայսրության կազմում: Մաս 1*), տպ. Արեւելեան լեզուների Լազարեան ճեմարանի, Մոսկուա, 1832, էջ 244-45:

³¹ *Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հպր. 4*, էջ 147:

³² Նոյն:

³³ Նոյն:

³⁴ Պայմանագրի գրույթը տե՛ս՝ Трофим Юзефович, *Договоры России с Востокомъ* (Տրոֆիմ Եուզեֆովիչ Ռուսաստանի պայմանագրերը Արեւելքի հետ), տպ. Օ. Ի. Բակստա, Սանկտ-Պետերբուրգ, 1869, էջ 185-89. նաեւ՝ George Bournoutian, *Armenians and Russia (1626-1796). A Documentary Record*, Mazda publishers, 2001, էջ 115-16:

վերադարձաւ Աստրախան: Այս մասին տեղեկանալով Չոլակում շուրջ 2 ամիս բանակ դրած հայ-վրացական ուժերը ձեռնունայն վերադարձան³⁵:

Սակայն, երբ օսմանեան բանակը գրաւեց Խոյը, Համադանը, Երեւանը եւ այլ նշանատր բնակավայրեր, Ռուսաստանը ոչ միայն ռազմական օգնութիւն չցուցաբերեց Դաւիթ Բէկի գլխատրութեամբ գործող եւ դէպի Պաքու տանող ճանապարհը փակող Արցախի եւ Սիւնիքի հայ մելիքների ուժերին, այլեւ գնաց գործարքի Օսմանեան կայսրութեան հետ: Մասնաւորապէս 1724 Յունիսին Օսմանեան կայսրութեան եւ Ռուսական կայսրութեան միջեւ ստորագրուեց գաղտնի պայմանագիր³⁶, որով ռուսական կողմը օսմանցիներին զիջեց «Հարաւային Կովկասը՝ Կասպից ծովու եզերքներէն եւ Աբրապարականէն զալ... եւ այսպէս, Ղարապաղ եւ Ղափան մրան Օսմանեան տիրապետութեան սահմաններուն մէջ, երբ արդէն հա-յերը Դաւիթ Բէկի գլխատրութեամբ, չորս տարուան ընթացքին մաքրած էին Սիւնիքի մահմետական բնակչութիւնը եւ հոն հիմնած հայկական իշխանութիւն մը՝ ուժին իրաւունքով»³⁷: Այսպիսով, Հայաստանը ընկղմուեց ռուս-օսմանա-իրանական ուժերի ռազմավարական հաշուեկշռում:

1724 Օգոստոսին օսմանեան զօրքերը գրաւեցին Նախիջեւան եւ Օրդուբադ քաղաքները, ապա ներթափանցեցին Գողթն: Հարաւում գրաւեցին Համադանը՝ նպատակ ունենալով շարունակել առաջխաղացումը դէպի Թաւրիզ³⁸:

Իրանի Թահմասպ Բ.ը քաջ գիտակցում էր, որ Սիւնիքի անկումով օսմանեան բանակի խուժումը Իրանի խորքերը կ'ընթանար մեծ թափով, որը կարող էր ճակատագրական նշանակութիւն ունենալ երկրի յետագայ գոյութեան համար: 1724ին Իրանի արքունիքի հետ օսմանեան զօրքերի դէմ համատեղ գործելու պայմանագիր էր կնքել Արցախի հայկական սղնախների ղեկավարութիւնը³⁹: Ուշագրաւ է, որ 1724 Սեպտեմբերին Թաւրիզի պաշտպանութեան ժամանակ Թահմասպ Բ.ի բանակում կուտւմ

³⁵ Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հտր. 4, էջ 148:

³⁶ Պայմանագրի գրոյթը տե՛ս՝ «Русско-турецкий договор 1724 года», *Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. Сборник документов, том 2, Часть 1*, Материалы по истории армянского народа, Книга 11, ред. А. Иоаннисян («1724ի Ռուս-թուրքական պայմանագիրը», *Հայ-ռուսական յարաբերութիւնները ԺԸ դարի առաջին երեսնամեակում*, Հ. II, մ. II, նիւթեր հայ ժողովրդի պատմութեան, գիրք 11, խմբ.՝ Արգար Յովհաննիսեան), Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1967 էջ 173-77, անգլերէն տարբերակը՝ Bournoutian, էջ 120-22:

³⁷ Արշակ Ալայոյանեան, Պաղմական Հայաստանի արտաքին եւ ներքին սահմանները, տպ. Նոր աստղ, Գահիրէ, 1950, էջ 87:

³⁸ Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հտր. 4, էջ 157:

³⁹ Վահրամ Մարտիրոսեան, «Անդրկովկասի ժողովուրդների համատեղ ազատագրական պայքարի պատմութիւնից», *ՀՍՄԴ ԳԱ Տեղեկագիր հասարակական գիտութիւնների*, 7:1965, էջ 23-24:

էին նաեւ հայկական զորամասեր, ովքեր կարելի էր են ունեցել օսմանեան բանակը ջախջախելու գործում⁴⁰: Օսմանեան զօրքերի կորուստները կազմում են շուրջ 20 հազար⁴¹: Լեւի յիսուսեան միաբան Թ. Կրուշինսկու վկայութեամբ «որեւէ մէկն այդքան չնպաստեց Թաւրիզի մօտ թուրքերի պարտութեանը, քան նրանք (հայերը)»⁴²:

1726ին օսմանեան ուժերը շարժուեցին Ղափանի (Սինիք) վրայ: 1727ին հայկական ուժերը Դաւիթ Բէկի գլխաւորութեամբ կարելի էր յաղթանակ տարան Հալիճորի բերդի պաշտպանութեան ժամանակ: Իրանական կողմն իր հերթին կարողացաւ վերադասաւորել ուժերը եւ պատասխան գրոհներով յաղթանակներ տանել օսմանեան զօրքերի նկատմամբ: 1727ին Դաւիթ Բէկը իր զօրքերի սպարապետ Մխիթարին եւ Տէր Աւետիսին ուղարկեց Թահմասպ Բ.ի մօտ, օսմանցիների դէմ միացեալ ճակատ կազմելու առաջարկով՝ նրանց հետ ուղարկելով նաեւ սպանուած օսմանցիների գլուխներ⁴³: Արցախի եւ Սինիքի աշխարհառազմավարական դիրքը, տեղի մելիքական ռազմական ներուժը եւ հայկական ուժերի յաղթանակները, որոնց արդիւնքում շահը համոզուեց օսմանեան ուժերի դէմ պայքարելու հայերի վճռականութեան մէջ, առանցքային դեր ունեցան 1727ի հայ-իրանական ռազմական դաշինքի ստեղծման գործում, որը վաւերացուեց Թահմասպ Բ.ի յատուկ հրովարտակով⁴⁴: Դաշինքը կնքուեց հետեւեալ պայմաններով.

1. Իրանական կողմը ճանաչեց Սինիքի հայկական իշխանութիւնը՝ Դաւիթ Բէկի գլխաւորութեամբ, իսկ Դաւիթ Բէկն ընդունեց Իրանի գերիշխանութիւնը,

2. Դաւիթ Բէկը նշանակուեց Արեւելեան Հայաստանում եւ Այսրկովկասում եղած իրանական զօրքերի ընդհանուր հրամանատար եւ յիշեալ վայ-

⁴⁰ Արմէն Այվազեան, «Հայկական զօրքի մասնակցութիւնը Թաւրիզի պաշտպանութեանը (1724 թ. Սեպտեմբեր)», *Результат и мир*, 3(52):2024, էջ 20:

⁴¹ Judasz Tadeusz Krusinski, *The History of the Late Revolutions of Persia: Taken from the Memoirs of Father Krusinski, Procurator of the Jesuits at Ispahan. Done into English, from the Original, Lately Publish'd with the Royal Licence at Paris, by Father Du Cerceau, Vol. II, 2nd ed., Printed for J. Pemberton, London, 1740*, էջ 141:

⁴² Այվազեան, «Հայկական զօրքի մասնակցութիւնը», էջ 20:

⁴³ Լէօ, *Հայ գինորութիւնը Ղափանում. Դաւիթ Բէկ*, «Ոսկան Երեւանցի», Երեւան, 2014, էջ 59. նաեւ՝ Յակոբ Փափագեան, «Դաւիթ-Բէկի պայքարը օսմանեան ներխուժման դէմ եւ յարաբերութիւնները իրանական հակաօսմանեան դիմադրական ուժերի հետ», *Պարմաբանասիրական հանդէս*, 1:1987, էջ 99:

⁴⁴ Հրովարտակի հետ միասին շահը Դաւիթ Բէկին է ուղարկում նաեւ դրօշ, մի ըսքանչելի նժույգ, իսկ նրա զօրապետերին՝ մէկական պատմուճան (Հայրապետ Կնիազեան *Ազարագրական պայքարը Դաւիթ Բէկի գլխաւորութեամբ*, «Հայ պետիրատ», Երեւան, 1963, էջ 140-41):

րերում եղած խաներին ու իրանական զորքերին կարգադրուեց ենթարկուել Դաւիթ Բէկին,

3. Դաւիթ Բէկին իրաւունք տրուեց հատելու իր սեփական դրամը⁴⁵,

4. Կողմերը համաձայնութեան եկան համատեղ, անհաշտ պայքար մղել օսմանցիների դէմ ու նրանց դուրս քշել Այսրկովկասից⁴⁶:

Մեր կարծիքով հայ-իրանական ռազմական դաշինքի ձեւատրման համար պէտք է էական նշանակութիւն ունենար նաեւ շահի եւ Սիւնիքին յարակից մահմեդական ղեկավարների փոխյարաբերութիւնները. մասնատրապէս նրանց՝ շահին ենթարկուելու խնդիրը: Պատահական չէ, որ Ղուկաս Սեբաստացու յիշատակուած աշխատութեան մէջ Դաւիթ Բէկին ուղղուած տողերում կարդում ենք. «... բայց դու պիտի լինես ու քո շուրջը համախմբես բոլոր զօրքերը եւ այդ կողմերի խաներին, դուրս վանես օսմանցիներին քո սահմաններից»⁴⁷: Նշուածից պարզ է դառնում, որ շահը տարածաշրջանի խաներին համախմբելու խնդիր ունէր: Յայտնի է, որ 1727ի գարնանը Հալիձորի ճակատամարտի շրջանում օսմանեան բանակին էին միացել տարածաշրջանի որոշ խաներ եւ թիւրքական տարրեր⁴⁸:

Այս գործակցութիւնը արդիւնք էր ինչպէս Դաւիթ Բէկի հմուտ եւ հեռատես քաղաքական-ռազմական գործիչի հանգամանքին, այնպէս էլ Թահմասպ Բ.ի շրջահայեաց եւ պետականակենտրոն քաղաքականութեան: Հայ ականատր պատմաբան Լէոյի բնորոշմամբ Դաւիթ Բէկը կարողացել էր միացնել «*հայերի շահերը պարսից պետական շահերի հետ...*»⁴⁹:

Իրանական կողմի հետ ձեռք բերուած համաձայնութիւնից յետոյ Դաւիթ Բէկը ձեռնամուխ եղաւ մի շարք շրջանների օսմանեան զօրքերից մաքրմանը: Ազատագրուեց Օրդուբադը: Մեղրիի ազատագրման ժամանակ

⁴⁵ Դաւիթ Բէկի կողմից դրամ հատելու վերաբերեալ փաստական տուեալներ մեզ չեն հասել, ինչի պատճառով որոշ ուսումնասիրողներ կասկածի տակ են առել այս հանգամանքը, սակայն ազգագրագէտ Երուանդ Լալայեանի հաղորդած տեղեկութիւններով Հալիձորի ամրոցում հաստատուած Դաւիթ Բէկի հատած դրամների մի երեսին գրուած էր Թահմասպ Բ. շահի անունը, իսկ միա երեսին իր անունը՝ «Քրիստոսի ծառայ Դաւիթ» (Երուանդ Լալայեան, «Զանգեզուրի գաւառ. Կապան կամ Ղափան. պատմական համառոտ տեսութիւն», *Ազգագրական հանդէս*, XI:1904, էջ 185):

⁴⁶ Ղուկաս Սեբաստացի, էջ 66. նաեւ՝ *Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հտր. 4*, էջ 173-74: Յատկանշական է նաեւ այն, որ հայ-իրանական ռազմական գործակցութիւնը, այդ թում Դաւիթ Բէկի եւ Թահմասպ Բ.ի միջեւ պայմանագրի կնքումը իր գեղարուեստական արտացոլումն է գտել հայկական երկու նշանատր պատմավէպերում՝ Սեթո Խանզադեանի («Մխիթար Սպարապետ», *Երկերի ժողովածու, հատոր 2*, «Սովետական գրող» հրատ., Երեւան, 1981, էջ 226-27, 460-61) եւ Րաֆֆու (Դաւիթ Բէկ, «Սովետական գրող» հրատ., Երեւան, 1980, էջ 570):

⁴⁷ Ղուկաս Սեբաստացի, էջ 67:

⁴⁸ Ղուկաս Սեբաստացի, էջ 55. նաեւ՝ Փափագեան, էջ 97:

⁴⁹ Լէօ, էջ 60:

հայկական ուժերի հետ մարտնչում էր Քուրդաշէնի պարսիկ զորապետի 50 հոգուց բաղկացած մի ջոկատ⁵⁰։ Մխիթար սպարապետը հայ-իրանական միացեալ ուժերի գլուխ անցած շարժուեց Ագուլիսի վրայ։ Մարաղայի դաշտում հայ-իրանական միացեալ ուժերը յաղթական ճակատամարտ տուեցին օսմանեան բանակի դէմ, սակայն Ագուլիսի շրջանն ամբողջապէս մաքրել չյաջողուեց։

1727 Յունուարի Թահմասպ Բ.ի մի հրովարտակից տեղեկանում ենք, որ շահը կարգադրում է զինուած ուժերի ընդհանուր հրամանատար Մուհամադ-Ռիզա խանին, շտապ օգնութեան հասնել Դաւիթ Բէկին, ով «իրադրութեան փոփոխութիւնների հետեւանքով ծանր կացութեան մէջ է ընկել»⁵¹։ Սա վկայում է հայ-իրանական ռազմական գործակցութեան պետական բարձր մակարդակի մասին։

1728ին մահանում է Դաւիթ Բէկը։ Զինուորական ղեկավարութիւնը փոխանցում է Մխիթար սպարապետին, ով շարունակում է ղեկավարել զինուած պայքարը։ 1730ին սպանուեց Մխիթար սպարապետը։ Արցախի սղոնախներն ու Սինիքը, որ «վերջին ճիգերն էին գործադրում իրենց անկախութեան պահպանման համար»⁵², նուաճում են օսմանեան զօրքերի կողմից, բայց հայութեան պայքարի կորովը իսպառ չի վերանում։ Շուտով ըսկսում է օսմանա-իրանական նոր պատերազմ եւ հայ-իրանական ռազմական գործակցութիւնը շարունակում է նաեւ յաջորդ տասնամեակում։

Այսպիսով, Սեֆեան Իրանի տիրապետութեան տակ գտնուող հայերի 1720ականների ազատագրական շարժումը, օսմանեան բանակի արշաւանքի, 1724ի Կոստանդնուպոլսի ռուս-օսմանեան պայմանագրի եւ Ռուսաստանի խոստացած օգնութեան բացակայութեան պայմաններում, վերածում է Օսմանեան Թուրքիայի զաւթողական քաղաքականութեան դէմ ուղղուած հայ-իրանական ռազմական գործակցութեան։

ՀԱՅ-ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ 1730ԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Իրանում 1730ականների սկզբին իրավիճակը որոշակիորէն կայունանում է Թահմասպ Բ.ի վարած քաղաքականութեան արդիւնքում։ Վերջինս իր մօտ ծառայութեան է վերցնում Նադիր խանին, ով դառնում է Իրանի ազատագրական շարժման «փաստական ղեկավարը»⁵³։ 1730ին Նադիր խանը իրանական զօրքերի գլուխ անցած կարողացաւ օսմանցիներին

⁵⁰ Արմենակ Միրզոյեան, «Հայ ազատագրական շարժումները Մինիքում (1722-1730)», *Աշխատութիւններ Հայաստանի պետական թանգարանի*, 3:1950, էջ 178-79։

⁵¹ Փափազեան, էջ 96-97։

⁵² Միրզոյեան, էջ 189։

⁵³ *Հայոց պատմութիւն, հտր. III, գիրք 1*, էջ 52-53։

դուրս մղել Համադանից, Քերմանշահից եւ Ատրպատականից⁵⁴: Այս իրավիճակում Սինիքի, Արցախի եւ Արարատեան դաշտի հայութիւնը, պայքար մղելով օսմանեան բռնատիրութեան դէմ, հանդէս է գալիս, որպէս Նադիր խանի դաշնակից⁵⁵: Նադիրի բանակում մարտնչում էին զգալի թուով հայկական ուժեր: Աբրահամ Երեւանցին նշում է, որ 1732ին Նադիրի բանակում գործող վեց հայկական զորամասեր մասնակցում էին Թոփալ Օսման փաշայի դէմ մղուող կռիւներին, որոնք ընթացել են Համադանի եւ Պարսկական Իրաքի սահմաններում⁵⁶:

1732ին Նադիրը գահընկեց արեց Թահմասպ Բ.ին եւ նրա փոխարէն գահ բարձրացրեց վերջինիս Ցամսեայ որդուն՝ Աբբաս Գ.ին: Նրան առնելով իր խնամակալութեան տակ, Նադիրը փաստօրէն Իրանում ամբողջ իշխանութիւնը կենտրոնացրեց իր ձեռքում⁵⁷:

Իրանական բանակում գործող հայկական զորախմբերը համալրում են յատկապէս 1735ին Գանձակի պաշարման ամիսներին⁵⁸: 1735 Մայիսին Նադիրը Գանձակը թողեց պաշարուած եւ շարժուեց դէպի Կարս: Արցախի եւ Սինիքի հայ մելիքներն իրենց ռազմական ուժերով ուղեկցում էին նրան⁵⁹: Մատենադարանի Մելիք-Շահնազարեանների ֆոնդում պահուող հրովարտականից մէկից տեղեկանում ենք, որ 1735ին Նադիրը Գեղարքունիքի Մելիք Միանսարից պահանջում էր «թուրքական կայազօրների դիրքերի հետախուզման հարցում նրա լրտեսների գործնական օժանդակութիւնը»⁶⁰: Նշուածից պարզ է դառնում, որ մելիքների ռազմական եւ տեղագրական աջակցութիւնը մեծ նշանակութիւն ունէր Նադիրի համար: Հայ մելիքներն ապահովում էին իրանական բանակի պարէնը եւ հանդեր-ձանքը, քաշող ուժը, պաշարողական եւ մարտավարական գործողութիւններում

⁵⁴ Մատենադարանի պարսկերէն վաւերագրերը. հրովարտականներ, պրակ III, (1652-1731), կազմեց Քրիստինէ Կոստիկեան, «Զանգակ 97», Երեւան, 2005, էջ 25:

⁵⁵ Հայ ժողովրդի պայքմութիւն, հտր. 4, էջ 180:

⁵⁶ Աբրահամ Երեւանցի, Պայքմութիւն պարտազմացն 1721-1736 թ., Արմֆան հրատ., Երեւան, 1938, էջ 75-76. նաեւ՝ Յակոբ Փափագեան, «Հայ-իրանական զինակցութիւնը 1726-1736 թթ. եւ Արեւելեան Հայաստանի քաղաքական իրավիճակը Նադիր շահի օրօք», Բանբեր Երեւանի Համալսարանի, 2:1972, էջ 75-76:

⁵⁷ Քրիստինէ Կոստիկեան, «Թահմասպ Բ.ի հայերին ուղղուած հրովարտականները եւ 1730-31 թթ. նրա արշաւանքը դէպի Երեւան», Մերձատր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ, XXIII:2004, էջ 363:

⁵⁸ Փափագեան, «Հայ-իրանական զինակցութիւնը 1726-1736», էջ 76. նաեւ՝ Հայ ժողովրդի պայքմութիւն, հտր. 4, էջ 180:

⁵⁹ Նոյն, էջ 181:

⁶⁰ Քրիստինէ Կոստիկեան, «Գեղարքունիքի Մելիք-Շահնազարեանների պատմութիւնից», Մերձատր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ, XXIV:2005, էջ 309:

օգտագործուող բեռնակիրներն ու ամրութիւններ կառուցող բան-ուորները եւ այլ անհրաժեշտ միջոցներ, առանց որոնց Նադիրի բանակը լուրջ խնդիրների առաջ կը կանգնէր⁶¹:

Օսմանեան զօրքերի հրամանատար Աբդուլլահ փաշան, խուսափելով Նադիրի զօրքերի դէմ բաց դաշտում ճակատամարտելուց, փակուեց Կարսի բերդում: Կարսի շրջանը ասպատակութեան եւ աւարի ենթարկելուց յետոյ, Նադիրն իր զօրքերով նորից անցաւ Ախուրեանը՝ հասնելով Ապարան, որտեղ նրան հանդիպեց հայոց կաթողիկոս Աբրահամ Կրետացին՝ արժանանալով ջերմ ընդունելութեան⁶²: Կրետացու տեղեկութիւններով Նադիրի մեծաքանակ բանակը սփռուած էր Ապարանից մինչեւ Կարքի եւ Աշտարակ⁶³: Այդ ժամանակ, Նադիրը Դիզակի մելիք Եգանի խորհրդով այցելում է Էջմիածին եւ հանդիպում կաթողիկոս Աբրահամ Կրետացու հետ՝ մեծ պատուի եւ բազմաթիւ թանկարժէք նուէրների արժանացնելով նրան⁶⁴: Այս սիրաշահող քաղաքականութեամբ Նադիր խանն առաջին հերթին ցանկանում էր շահել հայ հանրութեան եւ նրա ղեկավար տարրերի համակրանքն ու աջակցութիւնը՝ Օսմանեան կայսրութեան դէմ մղուելիք պատերազմի համար: Պատահական չէ նաեւ, որ օսմանեան բանակի դէմ գլխատր ճակատամարտի համար Նադիրն ընտրեց մի վայր, որտեղ կար հոծ հայ բնակչութիւն⁶⁵:

Նադիրը բանակ է հաստատում Փարաքար գիւղի մօտ՝ Երեւանի վրայ յարձակուելու նպատակով: Երեւանի բերդի օսմանեան կայազօրը դուրս է գալիս բերդից եւ ճակատում իրանական բանակի դէմ, սակայն պարտում է եւ ստիպուած վերադառնում բերդ: Նադիրը չի հետապնդում Երեւանի կայազօրին, քանզի լուր էր ստացել, թէ Աբդուլլահ փաշան մեծաթիւ զօրքով անցել է Ախուրեան գետը եւ շարժում է Երեւանի ուղղութեամբ⁶⁶: Օսմանեան բանակի հրամանատարը փորձում էր կանխել Երեւանի անկումը, որը ռազմավարական վճռորոշ նշանակութիւն ունէր տարածաշրջանում:

⁶¹ Փափագեան, «Հայ-իրանական զինակցութիւնը 1726-1736», էջ 76-77. նաեւ՝ Հայոց պատմութիւն, հտր. III, գիրք I, էջ 55:

⁶² Աբրահամ Կրետացի, Պատմագրութիւն անցիցն իւրոց եւ Նապր-Շահին պարսից, տպ. Սրբ. Էջմիածնի, Վաղարշապատ, 1870, էջ 11-12. նաեւ՝ Laurence Lockhart, *Nadir Shah: A Critical Study Based Mainly Upon Contemporary Sources*, Luzac & Co., London, 1938, էջ 87:

⁶³ Կրետացի, Պատմագրութիւն անցիցն, էջ 11:

⁶⁴ Նոյն, էջ 12-14. նաեւ՝ Քրիստինէ Կոստիկեան, «Լարաբաղի հայ մելիքները Նադիր շահի իշխանութեան տարիներին», Մերձատր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ, XXVI:2007, էջ 257-58:

⁶⁵ Փափագեան, «Հայ-իրանական զինակցութիւնը 1726-1736», էջ 77-78:

⁶⁶ Կրետացի, Պատմագրութիւն անցիցն, էջ 11-12. նաեւ՝ Lockhart, էջ 87. նաեւ՝ Թադէոս Յակոբեան, Երեւանի պատմութիւնը (1500-1800 թթ.), Երեւանի համալսարանի հրատ., Երեւան, 1971, էջ 58:

Նաղիիրը գլխատուր ճակատամարտի համար ընտրում է ռազմավարական կարևոր դիրք ունեցող Եղվարդի սարահարթը: Այն տարածում է Արայի լեռան (2577 մ) հարավային ստորոտին՝ Հրազդան եւ Քասաղ գետերի միջև⁶⁷ Պատմական Հայաստանի (Մեծ Հայքի) Այրարատ աշխարհի Արագածոտն գաւառում: Հիւսիսից օսմանական բանակի համար անանագանելի Արայի լեռն էր, արելքից եւ արեւմուտքից՝ համապատասխանաբար Հրազդան եւ Քասաղ գետերի խորը կիրճերը, ինչը տարածքը դարձնում էր բնական պատնէշներով պարփակուած դժուարամատչելի շրջան: Հրազդան գետը Նաղիիրի բանակին ապահովում էր ջրով: Նաղիիրի հրամանով ոչխարներն ու այծերը տիկ են հանում, որպէսզի Հրազդան գետից ջուր բերելով ապահովեն բանակի անհարաժեշտ պաշարը⁶⁸: Եղվարդի սարահարթի բլրապատ եւ ալիքատուր մակերեսային մեծապէս նպաստում է Նաղիիրի բանակի բարենպաստ դիրքաւորմանը, պատահական չէ, որ Նաղիիրը իր վրանատեղին դարձրեց Ախիթեփէսի կոչուող բլուրը⁶⁹: Վայրի ընտրութիւնը խօսում է Նաղիիրի ռազմագիտական ունակութիւնների մասին, սակայն չի բացառում, որ այս վայրը կարող էին Նաղիիրին խորհուրդ տուած լինել հայ մելիքները, ովքեր քաջածանօթ էին տեղանքի աշխարհագրութեան: Հայ եւ իրանալեզու աղբիւրների վկայութեամբ այդ ժամանակ իրենց զօրքերով Նաղիիրի բանակում էին գտնուած Դիզակի մելիք Եգանը, Գեղարքունեաց Մելիքջան Մելիք-Շահնազարեանցը, Երեւանի մելիք Մկրտումն ու մելիք Յակոբջանը եւ շատ ուրիշներ⁷⁰:

Օսմանեան բանակը գալով «ի յԱպարանու վերի կողմէն, էջ 'ի ստորոտն Արայի լեռան, յանդիման Եղեվարդու» տեղակայում է Նաղիիրի բանակի դիմաց⁷¹: Օսմանեան բանակի թիւը հասնում էր 80 հազարի՝ 30 հա-

⁶⁷ Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, *Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան*, հրդ. 2, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 1988, էջ 193:

⁶⁸ Կրետացի, *Պալմազրութիւն անցիցն*, էջ 16. նաեւ՝ Յակոբեան, էջ 58:

⁶⁹ Կրետացի, *Պալմազրութիւն անցիցն*, էջ 16:

⁷⁰ Փափագեան, «Հայ-իրանական զինակցութիւնը 1726-1736», էջ 77:

⁷¹ Կրետացի, *Պալմազրութիւն անցիցն*, էջ 16: Պատմաաշխարհագրական տեղեկութիւնների վերլուծութիւնը թոյլ է տալիս ենթադրելու, որ օսմանեան բանակը Եղվարդի սարահարթ է ներխուժել Արայի լեռան հիւսիս-արեւելեան փեշերով եւ բանակ դրել լեռան հարավային ստորոտին: Օսմանեան զօրքերը գրաւել են Է. դ. հայոց իշխան Գրիգոր Մամիկոնեանի կառուցած Եղվարդի Սրբ. Թէոդորոս վանքը (Զօրատու եկեղեցի), որը գտնուած է Արայի լեռան հարավային ստորոտին (աշխարհագրական կոորդինատները՝ N 40°21'46" E 44°30'23"): Եկեղեցին ամբողջ եւ լքուել է (<. Եղիազարեան, «Եղվարդի մեծ եւ փոքր վանքերը եւ գիւղի միւս կարեւոր յուշարձանները», *էջմիածին, ԺԹ(Է)*:1962, էջ 45. նաեւ՝ *Քրիստոնէայ Հայաստան հանրագիտարան*, Հայկական Հանրագիտարան հրատ. ՊՈԱԿ, 2001, էջ 313): Նաղիիրի բանակը տեղակայուած է եղել Եղվարդ քաղաքից հարաւ, որտեղ կան մի շարք բլուրներ:

զար ենիչերիներ (հետեակ), 50 հազար հեծելազոր եւ 40 թնդանօթ⁷²: Թէպէտ Նադիրի արքունի պատմագիր Մեհդի Խան Աստարաբադին Նադիրի բանակի թիւը նշում է 15 հազար, իսկ Կրետացին՝ 18 հազար, սակայն ուսումնասիրողները ընդհանուր բանակի թաաքանակը հաշւում են մօտ 55 հազար՝ նշելով, որ այստեղ խօսքը գնում է առաջնագծի զօրքի մասին, իսկ հիմնական 40 հազարանոց զօրքը մարտական գործողութիւններին մասնակցեց աւելի ուշ⁷³: Ուշադրութեան է արժանի այն, որ Կրետացու նշած թիւը 3 հազարով աւելի է Աստարաբադի նշածից: Մեծ հաւանականութեամբ դա կարող էր լինել հայ մելիքական զօրքը, որը միացել էր Նադիրի բանակին:

1735 Յունիսի 8ին⁷⁴ Եղվարդի մօտ տեղի ունեցաւ մեծ ճակատամարտ: Ճակատամարտի մասին կարեւոր տեղեկութիւններ են հաղորդում Աբրա-

⁷² Lockhart, էջ 87-88. նաեւ՝ Michael Axworthy, *Nadir Shah: The Sword of Persia*, I.B. Tauris, London, 2006, էջ 151:

⁷³ Lockhart, էջ 88. նաեւ՝ Hammer-Purgstall, էջ 337:

⁷⁴ Եղվարդի ճակատամարտի օրոայ խնդրով տարբեր ամսաթուր են շրջանառում՝ Յունիսի 8, Յունիսի 10, Յունիսի 14 եւն. (Hammer-Purgstall, էջ 338): Հայ պատմագիտութեան մէջ հիմնական նշում է Յուլիսի 8ը (Յակոբեան, էջ 58. Նաեւ՝ Փափագեան, «Հայ-իրանական զինակցութիւնը 1726-1736», էջ 78. նաեւ՝ Հայ ժողովրդի պայքարն, հրդ. 4, էջ 183. նաեւ՝ Վահան Բայրուրեան, *Իրանի պայքարն*, «Զանգակ-97», Երեւան, 2005, էջ 363. նաեւ՝ Էդուարդ Դանիէլեան, Աշոտ Մելքոնեան, *Հայոց պայքարն: Հնագոյն ժամանակներից մինչեւ մեր օրերը*, «Զանգակ-97», Երեւան, 2008, էջ 206. նաեւ՝ Արմէն Այվազեան, *Արեւելահայութեան ժողովրդագրութիւնը XVII-XVIII դարերում եւ հայոց զօրքի թուակազմը՝ 1720ական թուականներին*, ՆՏ Հոլդինգ, Երեւան, 2022, էջ 446): Սակայն մանրամասն ուսումնասիրութիւնները ցոյց են տալիս, որ ճակատամարտը տեղի է ունեցել 1735 Յունիսի 8ին, քանզի, նախ որեւէ սկզբնաղբիւրում չկարողացանք գտնել Յուլիսի 8ը, փոխարէնը դէպքերի ժամանակակից հայոց կաթողիկոս Կրետացին իր *Պատմագրութիւն անցիցն մեծարժէք աշխատութեան մէջ* նշում է, որ «*Զի յետ շաբաթուն յաւուրն կիրակէի, որ էր Ը. ամսոյն Յունիսի, 'ի յերկրորդ ժամէ աւուրն սկսան պայքերազմի'*» (էջ 17), իսկ նոյն աշխատութեան 1796ին Կալկաթայում հրատարակուած տարբերակում նշուած է. «...*յաւուրն կիրակէի, որ էր 8. ամսոյն Յունիսի...*» (Աբրահամ Կրետացի, *Պատմութիւն Անցից: Առարկութիւն ընդդէմ ախպացելոց յախար մանիքական մոլութեան*, տպ. Յովսէփ Ստեփանոսեանի, Կալկաթա, 1796, էջ 26): Դերբենդ ուղարկուած մի զեկոյցում եւս նշում է որ ճակատամարտը տեղի է ունեցել Յունիսի 8ին (Hammer-Purgstall, էջ 338): Միեւնոյն ժամանակ կարեւոր է նշել, որ յաջորդ շրջանառող ամսաթուրը՝ Յունիսի 10 եւ Յունիսի 14, յաջորդում են Յունիսի 8ին, յայտնի է, որ ռազմական գործողութիւնները Եղվարդի ճակատամարտից յետոյ շարունակուել են Ախուրեանի ուղղութեամբ, ինչը կարող էր իրար յաջորդող այս ամսաթուրերի շրջանառման պատճառ հանդիսանալ: Որոշ օտարալեզու գրականութեան մէջ շրջանառում է նոր տոմարով (Գրիգորեան) Յունիսի 19ը (Lockhart, էջ 89. նաեւ՝ Axworthy, էջ 151), որը համապատասխանում է հին տոմարի (Յուլեան) Յու-

համ Կրետացի կաթողիկոսը, պարսիկ պատմիչ Մուհամմադ-Քիազիմը եւ Աստարաբադին⁷⁵: Ճակատամարտը սկսուել է Կիրակի օրը առաւօտեան «ի յերկրորդ ժամէ ատուրն մինչեւ ցհինգերորդ կամ վեցերորդ ժամ պայտե-րազմեցան»⁷⁶: Նախապէս մշակուել էր լաւ մտածուած ռազմավարութիւն: Թէպէտ օսմանեան կողմն ունէր թուական մեծ առաւելութիւն, սակայն չի կարողանում դիմակայել հայ-իրանական զօրքերի համատեղ գրոհի թա-փին⁷⁷: Օսմանեան կողմը թնդանօթներից միքանի արկ է կարողանում մի-այն արծակել, իսկ հայ-իրանական կողմը՝ աւելի քան 300 արկ: Իրանա-կան հրետանու կրակի տարափի տակ հեծելազօրը շեշտակի ճակատային հարուածով գրաւում է օսմանեան հրետանին՝ մխրճուելով օսմանեան բա-նակի շարքերի մէջ, ինչին յաջորդում է հակառակորդի բանակի մարտա-կան կարգի կազմալուծումը: Կորցնելով իր թնդանօթները, հակառակորդը փորձում է նահանջել Արայի լեռան ուղղութեամբ, սակայն հայ-իրանական զօրքերի ճնշման տակ նահանջը վերածում է անկանոն փախուստի դէպի Յովհաննավանքի, Կարբիի, Մուղնու, Աշտարակի ուղղութեամբ⁷⁸: Հասնե-լով Քասաղ գետի խոր կիրճի եզրին՝ նրանք փորձում են անցնել այն, սա-կայն, ինչպէս վկայում է Կրետացին, նրանց մեծ մասը գահավիժում է՝ ա-

նիսի 8ին (Lockhart, էջ 89), քանզի ԺԸ. դ. վերաբերող ամսաթուերի՝ հին եւ նոր տոմարների միջեւ տարբերութիւնը կազմում է 11 օր (Հայկ Բադալեան, *Օրացոյցի պայմանութիւն*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1970, էջ 160-68. նաեւ՝ Семен Селешников, *История календаря и хронология* (Սեմիոն Սելեշնիկով, Օրացոյցի եւ ժամանակագրութեան պատմութիւն), «Գիտութիւն», Մոսկուա, 1977, էջ 70): Աստարաբադիի տեղեկութիւնների հիման վրայ 1773ին հրատարակուած *The History of the Life of Nader Shah, King of Persia* գրքում նոյնպէս նշուած է Յունիսի 8 (Mahdi Khān Astarābādī, *The history of the life of Nader Shah, King of Persia*, Published by T. Cadell, London, 1773, էջ 60): Հայ հեղինակներից ճակատամար-տի օրը Յունիսի 8 են նշել Եղիազարեանը (Եղիազարեան, 1962, էջ 45) եւ Յա-կոբեանը (Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, *Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան*, հղ. 3, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 1991, էջ 906): Այսպիսով, վերլուծութիւնները ցոյց են տալիս, որ Եղվարդի ճակատամար-տը սկսուել է 1735 Յունիսի 8ին, որը համապատասխանում է նոր տոմարի Յու-նիսի 19ին, իսկ շրջանառուող Յուլիսի 8ը, կարող էր պարզապէս «Յունիս-Յու-լիս» անանունների շփոթութեան արդիւնք լինել: Մի կարեւոր հանգամանք եւս, Կրետացին նշում է, որ ճակատամարտը տեղի է ունեցել Կիրակի օր, եւ իսկա-պէս, 1735 Յունիսի 8ը եղել է Կիրակի օր (պատմական օրացոյցի հաշուիչ [http://5ko.free.fr/en/jul.php?y=1735]):

⁷⁵ Փափագեան, «Հայ-իրանական զինակցութիւնը 1726-1736», էջ 78. նաեւ՝ Astarābādī, էջ 61-62:

⁷⁶ Կրետացի, *Պայմանութիւն անցից*, էջ 27:

⁷⁷ Կրետացի, *Պայմանագրութիւն անցիցն*, էջ 17-19:

⁷⁸ Նոյն, էջ 18. նաեւ՝ Հայ ժողովրդի պայմանութիւն, հղ. 4, էջ 184:

ւելի շատ մեռնելով կիրճում ընկնելուց, քան սրի հարուածից⁷⁹: Աստարա-
բադիի վկայութեամբ օսմանեան զօրքերի նահանջի ճամփան փակում են
տեղի հայկական աշխարհագրային ջոկատները⁸⁰: Եւ այսպէս, օսման-
եան ուժերին երկու կողմից սեղմելով Քասաղի կիրճում՝ մի կողմից իրա-
նական յարձակուող հետեւակն ու հեծելագորը, միւս կողմից՝ հայ զինուած
աշխարհագրայինները, մեծամասամբ ոչնչացրին նահանջող թշնամուն՝
հետապնդելով նրան մինչեւ Ախուրեան գետը: Կրետացու տուեալներով
օսմանեան բանակի զոհերի թիւը կազմել է մօտ 40 հազար⁸¹: Հաշուի առ-
նելով Քասաղի կիրճի այս հատուածի իսկապէս անոնդախոր եւ անանցա-
նելի մակերեսոյթը, այս թիւը հաւանական ենք համարում: Նոյն թիւն է նը-
շում նաեւ Յակոբ Շամախեցին 1743ին գրած յիշատակարանում⁸²: Նա-
դիրն իր զեկոյցում նշում է, որ իր զօրքերը «ճեղքեցին բոլոր ենիչերներին,
այնպէս, որ նրանցից ոչ մի հոգի չփրկուեց», յաւելելով, որ «Բարձրեալի
շնորհիւ, նրանց ամբողջ բանակը գրեթէ լիովին ոչնչացուեց»⁸³: Սպանուեց
նաեւ Աբդուլլա փաշան եւ Տիարպեքիի կառավարիչ Մուսթաֆան, որը
սուլթան Մահմուդ Ա.ի ազգականն էր: Նադիրը Մուսթաֆայի եւ Աբդուլլա-
յի գլխատուած դիերն ուղարկեց Երեւան եւ Կարս⁸⁴:

Նադիրի բանակի կորուստները չնչին էին, Կրետացու եւ Շամախեցու
հաղորդմամբ՝ 15-20 մարդ⁸⁵: Հայ-իրանական կողմը ձեռք բերեց գերի-
ներ, 32 թնդանօթ, ինչպէս նաեւ մեծ քանակութեամբ գոյք, ռազմամթերք,
թանկարժէք իրեր եւ անասուններ⁸⁶:

Նկարագրելով Եղվարդի ճակատամարտն ու հայ-իրանական զօրքերի
յաղթանակը, Կրետացին գրում է, որ ինքը դրանից երեք օր յետոյ տե-
սակցում է Նադիր խանին՝ Եղվարդի Մարադթափա⁸⁷ կոչուող բլրի մօտ եւ
ճակատամարտի վայրում եւ իր աչքով տեսնում օսմանցիների ողբերգա-

⁷⁹ Նոյն, էջ 18:

⁸⁰ Astarābādī, էջ 62. նաեւ՝ Lockhart, էջ 88. նաեւ՝ Փափագեան, «Հայ-իրանական
զինակցութիւնը 1726-1736», էջ 78:

⁸¹ Կրետացի, *Պարմագրութիւն անցիցն*, էջ 18:

⁸² Յակոբեան, էջ 59:

⁸³ Axworthy, էջ 152:

⁸⁴ Կրետացի, *Պարմագրութիւն անցիցն*, էջ 18. նաեւ՝ Astarābādī, էջ 62:

⁸⁵ Կրետացի, *Պարմութիւն անցից*, էջ 28. նաեւ՝ Յակոբեան, էջ 59:

⁸⁶ Axworthy, էջ 152:

⁸⁷ Մուրադթափա բլուրը գտնուում է Եղվարդ քաղաքից 7 կմ հարաւ-արեւելք՝ Մրգա-
շէն եւ Նոր Արտամէտ գիւղերի միջեւ՝ Մրգաշէն գիւղից 1 կմ արեւելք: Ունի 1435 մ
բարձրութիւն (Եղիազարեան, էջ 45. նաեւ՝ Յակոբեան եւ այլք, 1991, էջ 906. Նա-
եւ՝ Ղեւոնդ Ալիշան, *Այրարատ, բնաշխարհի Հայաստանեայց*, Մխիթարեան տպ.,
Վենետիկ, 1890, էջ 199-201): Այժ կոչում է Մրտաբլուր (աշխարհագրական
կոորդինատները՝ N 40°17'03" E 44°33'30"), տե՛ս՝ ՀՀ կառավարութեան որո-
շում N 1310-Ն, 07.09.2006:

կան վախճանը. «ճանապարհին հանդիպեցայ դիականցն, սկսեալ ի Աշտարակայ հանրէն մինչեւ ցեղեվարդ՝ անթիւ բազմութեան սպանելոցն. եւ դեռ եա կային ոմանք կենդանի, որ եւ խուզէին Պարսիկք զայնպիսիսն եւ սպանէին, որպէս եւ տեսայ աջօր իմովք մինչ գնայի ի ճանապարհին»⁸⁸:

Տարած յաղթանակը նշանաւորելու համար Նադիրի կարգադրութեամբ Աղթափասի⁸⁹ բլուրը կոչուեց «Մուքարէկ թափասի» (օրհնեալ բլուր), որի վրայ կառուցուեց մի յուշարձան՝ խանի վրանի նմանութեամբ⁹⁰:

Ռուսաստանը ուշադրութեամբ հետեւում էր տեղի ունեցող իրադարձութիւններին: Եղվարդի ճակատամարտից յետոյ Նադիրը Դերբենդում զըտնոտղ Պարսկաստանում Ռուսաստանի դեսպան Սերգէյ Դմիտրիեւիչ Գոլիցինին մեծ ուրախութեամբ յայտնում է յաղթանակի մասին⁹¹: Յատկանշական է, որ Եղվարդի ճակատամարտից առաջ 1735 Մարտին Գանձակում կնքուել էր ռուս-իրանական նոր պայմանագիր, որով ռուսական զօրքերը դուրս եկան Կասպից ծովի արեւմտեան ափի տարածքներից եւ դըրանք վերադարձան Իրանի տիրապետութեան⁹², փոխարէնը Նադիրը պարտաւորուել էր շարունակել պայքարը օսմանցիների դէմ: Փաստօրէն Ռուսաստանը մտահոգուած էր տարածաշրջանում Օսմանեան կայսրութեան դիրքերի ուժեղացմամբ՝ նախապատուութիւնը տալով իրանական կողմին: Ըստ էութեան սրանով Ռուսաստանը փորձում էր հաւասարակշռութիւն պահպանել Այսրկովկասում, մինչեւ յետագայ իրադարձութիւնների ընթացքը:

Եղվարդի ճակատամարտը վճռեց յետագայ ռազմաքաղաքական իրադարձութիւնների ընթացքը: Սեպտեմբերի 22ին օսմանեան կայազօրը յանձնեց Երեւանի բերդը⁹³: 1736ին էրզրումում Իրանի եւ Օսմանեան կայսրութեան միջեւ կնքուած հաշտութեան պայմանագիրը վերահաստատեց 1722ի իրանա-օսմանեան սահմանագիծը: Պայմանագրով Օսմանեան

⁸⁸ Կրետացի, Պապմութիւն անցից, էջ 28. Նաեւ՝ Լեւոն Բաբայեան, «Աբրահամ Կրետացի», Պապմաքանասիրական հանդէս, 4: 1977, էջ 121-22:

⁸⁹ Պատմաաշխարհագրական տուեալների սակաւութիւնը թող չի տալիս ներկայում յստակ տեղորոշել Կրետացու յիշատակած Ախիթեփէսի բլուրը, սակայն նաեւ հաշուի առնելով տեղանքի մակերեսային թնոյթը, մեր կարծիքով դա կարող է լինել «Թագատրանիստ» կոչուող խարամային կոնը, որը գտնւում է Եղվարդից 5 կմ հարաւ-արեւմուտք (աշխարհագրական կոորդինատները՝ N 40°17'46" E 44°25'48"): Գրանցուած է ՀՀ բնութեան յուշարձանների ցանկում, որպէս երկրաբանական յուշարձան (ՀՀ կառավարութեան որոշում N 967-Ն, 14.08.2008):

⁹⁰ Կրետացի, Պապմագրութիւն անցիցն, 20. Նաեւ՝ էջ Յակոբեան, էջ 59:

⁹¹ Lockhart, էջ 88. Նաեւ՝ Axworthy, էջ 153:

⁹² Պայմանագրի գրոյթը տե՛ս՝ Юзефович, Договоры России с Востокомъ (Եուզեֆովիչ, Ռուսաստանի պայմանագրերը Արեւելքի հետ), էջ 202-7. Նաեւ՝ Bournoutian, էջ 156-57:

⁹³ Յակոբեան, էջ 62:

կայսրութիւնը կրկին ճանաչեց Իրանի վերահսկողութիւնը Այսրկովկասում:

Եղվարդի յաղթանակը կանխեց Օսմանեան կայսրութեան ծաւալումը դէպի արեւելք եւ վերականգնեց տարածաշրջանում ուժերի հաւասարակշռութիւնը, ինչը թոյլ տուեց արեւելահայութեանը պահպանելու իր ֆիզիկական գոյութիւնը Իրանի կազմում:

1736ին Մուղանի դաշտում Նադիրը հռչակուեց Իրանի շահ: Թագադրման արարողութեանը մասնակցում էին մի շարք հայ բարձրաստիճան գործիչներ. Աբրահամ Կրետացի կաթողիկոսը, Դիզակի մելիք Եգանը եւ ուրիշներ: 1730ականներին Նադիրի ռազմական գործողութիւններին ցուցաբերած փայլուն մասնակցութեան համար հայերը ստացան մի շարք արտօնութիւններ⁹⁴:

Թագադրումից անմիջապէս յետոյ Նադիրի հրամանով 1736ին Արցախի հինգ մելիքութիւնները կազմաւորուեցին որպէս առանձին վարչական միաւոր (Խամսայի մելիքութիւններ)՝ ստանալով յատուկ կարգավիճակ: Վարչական միաւորի կառավարիչ Դիզակի մելիք Եգանը սերտ բարեկամական կապեր ունէր Նադիր շահի հետ⁹⁵: Արարատեան երկրի քալանթար է նշանակում Մելիքջան Մելիք-Շահնազարեանը: Մեծ պարգեւների է արժանանում նաեւ հայոց կաթողիկոս Աբրահամ Կրետացին:

1736ին Նադիր շահի թագադրումից յետոյ Արցախի հայ մելիքները, իրաւունք ստանալով ինքնիշխան կառավարել իրենց իշխանութիւնները, կարողացան աւելի մեծացնել իրենց ուժերը՝ շէնացնելով եւ հզորացնելով երկիրը: Ի դէմս հայ մելիքների հզոր ուժի, Նադիր շահը ցանկանում էր ռազմական հզոր պատնէշ ստեղծել ընդդէմ Օսմանեան կայսրութեան նուաճողական քաղաքականութեան: Պատահական չէ, որ Ջրաբերդի մելիք Իսրայելի որդի մելիք Ալլահ-Ղուլին ստացաւ սուլթանի կոչում, որը զինուորական աստիճան էր Նադիրի կառավարման օրօք: Դիզակի մելիք Եգանը, որին շահը կոչում էր «Բաբալըղ» (հոգեւոր հայր) ստացաւ խանի աստիճան⁹⁶: Խամսայի մելիքութիւնների հարկերը մելիք Եգանի մօտ էին հաւաքում, վերջինս այն փոխանցում էր շահական գանձարան⁹⁷: Փաստօրէն Արցախում ձեւաւորուեց հայկական կիսանկախ մի պետականութիւն, որն ընդգրկում էր «պատմական Արցախն ու մինչեւ Արաքսի ափը ձգուող յարակից տարածքները»⁹⁸:

⁹⁴ Կոստիկեան, «Ղարաբաղի հայ մելիքները»:

⁹⁵ Կոստիկեան, «Ղարաբաղի հայ մելիքները», էջ 257:

⁹⁶ Րաֆֆի, էջ 53-54:

⁹⁷ Արտակ Մաղալեան, *Արցախի մելիքութիւնները եւ մելիքական տները XVII-XIX դդ.*, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատ., Երեւան, 2007, էջ 35:

⁹⁸ Յակոբ Փափագեան, «Մելիք Եգանի ընդունարանի մուտքի վիմագիր արձանագրութիւնը», *Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների*, 5(5):1985, էջ 78:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Ամփոփելով, կարող ենք եզրակացնել.-

1. Հայ-իրանական ռազմական գործակցությունն ունի դարերի պատմություն եւ պատմական, կենսական ու ռազմավարական նշանակություն երկու երկրների ու ժողովուրդների համար:

2. 1720ականների առաջին կեսին Իրանում ստեղծուած ռազմաքաղաքական անկայուն իրավիճակը, մասնատրապէս աֆղանների կողմից մայրաքաղաք Սպահանի գրաւումը, ռուսական զօրքերի կասալիական արշաւանքը եւ Օսմանեան զօրքերի Այսրկովկաս արշաւանքը, թուլացրել էին երկրի պաշտպանունակութիւնը եւ կառավարման համակարգում առաջ էր եկել խոր ճգնաժամ:

3. Օսմանեան զօրքերի Այսրկովկաս արշաւանքը, որի նպատակն էր գրաւել Այսրկովկասը եւ ճանապարհ հարթել դէպի Իրանի խորքերը, Իրանի շահին նոր իրողութեան առջեւ կանգնեցրեց: 1724ին հայ-իրանական համատեղ ուժերով իրականացուած Երեւանի պաշտպանութիւնը ազդակ դարձաւ ռազմական գործակցութեան ձեւաւորման համար:

4. Սինիքն ու Արցախը, շնորհիւ իրենց աշխարհառազմավարական դիրքի եւ տեղի մելիքական ռազմական ներուժի, առանցքային ռազմավարական նշանակութիւն ունէին օսմանեան զօրքերի առաջխաղացումը դէպի Իրանի հիւսիս եւ Պաքու կասեցնելու համար եւ հանդիսանում էին անցափակող պատնէշ:

5. Վերոնշեալի ենթախորքում Դաւիթ Բէկի գլխաւորած Սինիքի մարտունակ հայկական զօրքերի տարած յաղթանակները տեղի թիրաքական ցեղերի եւ կիսանկախ խանութիւնների դէմ, բարձրացրեց Դաւիթ Բէկի հեղինակութիւնը Իրանի Թահմասպ Բ. շահի մօտ եւ վերջինս Սինիքում ստեղծուած հայկական իշխանապետութիւնը դիտարկեց որպէս ռազմավարական դաշնակից՝ ընդդէմ Օսմանեան կայսրութեան:

6. 1730ականների հայ-իրանական ռազմական գործակցութիւնը բարձրացաւ նոր մակարդակի: Նադիր խանի վարած հեռատես քաղաքականութեան արդիւնքում, հայկական ղեկավար տարրը (մելիքներ, հոգեւորականութիւն եւն.) օսմանա-իրանական պատերազմի ժամանակ լիակատար աջակցութիւն ցոյց տուեց իրանական կողմին. հայերը գերադասում էին իրանական լուծը օսմանեանից, որովհետեւ, ի տարբերութիւն Օսմանեան կայսրութեան վարած հայահալած քաղաքականութեան, իրանական կողմը ճանաչում էր հայ մելիքների իշխանութիւնն ու տոհմական իրաւունքները, յարգանք էր ցուցաբերում Հայ Եկեղեցու նկատմամբ, ինչն այդ շրջանում կարեւոր հանգամանք էր: Հայ մելիքներն իրենց հերթին մեծ ծառայութիւն մատուցեցին Նադիրին՝ իրենց զօրքերով անմիջականօրէն մասնակցելով նրա մղած կռիւներին, ինչպէս նաեւ հանդիսանալով իրանական բանակի հիմնական մատակարարը: Հայ հոգեւորականութիւնը կաթողիկոս Աբրահամ Կրետացու գլխաւորութեամբ նոյնպէս աջակցում էր

Նաղիրին եւ նրա ձեռնարկումներին: Այս ամէնը յետագայում գնահատուեց Նաղիր շահի կողմից՝ բարձր դիրք եւ հեղինակութիւն ապահովելով հայ ղեկավար տարրերի համար:

7. Ուշագրաւ է, որ Այսրկովկասի ժողովուրդներից իրանական կողմի հետ ռազմական գործակցութեան նման մակարդակ ունեցան միայն հայերը, ինչը, ըստ էութեան, պայմանաւորուած էր հայ մելիքների ռազմական ներուժով, օսմանեան զաւթիչների դէմ պայքարելու հայութեան հաստատուն կամքով, հայ ռազմաքաղաքական ղեկավարութեան վարած ճիշտ եւ ճկուն քաղաքականութեամբ, ինչպէս նաեւ հայ եւ պարսիկ ժողովուրդների բազմադարեայ պատմական, այդ թւում ռազմական կապերով: Այս ենթախորքում կարելի էր հանգամանք էր նաեւ հայկական կողմի ռազմական գործողութիւնների աշխարհագրական տեղանքին քաջածանօթ լինելը եւ դրա վերաբերեալ տեղեկութիւնների տրամադրումը իրանական կողմին, համատեղ ռազմական գործողութիւնների իրականացումը, դրանց ժամանակ իրանական բանակին պարէնով եւ այլ անհրաժեշտ միջոցներով ապահովումը:

8. 1720-30ականների հայ-իրանական ռազմական գործակցութիւնը կարելի էր նշանակութիւն ունեցաւ հայկական մի շարք շրջանների պաշտպանութեան գործում: Օսմանեան զօրքերը, որոնք ակերածութիւններ էին գործում՝ ամայացնելով հայկական բնակավայրերը եւ կոտորելով հայ խաղաղ բնակչութեանը, դուրս մղուեցին տարածաշրջանից: Այս ժամանակահատուածի ռազմական եւ քաղաքական փորձառութիւնը կարելի էր հանդիսացաւ յետագայ ազգային ազատագրական պայքարի վերելքի համար:

ARMENIAN-IRANIAN MILITARY COOPERATION IN THE 1720S-1730S

(SUMMARY)

GOR GHAZARYAN (ghazaryan3329@gmail.com)

HAIK NAZARIAN (nazaryanhayk8@gmail.com)

In the early 1720s, Iran faced a deep crisis. Afghan forces captured its capital Isfahan, destabilizing the country. At the same time, Russian troops launched attacks along the Caspian coast. These events severely weakened Iran's military power and control over its territory. Iran's weakness triggered Ottoman plans to invade Transcaucasia. Their goal was to occupy the region and move deeper into Iran. The Armenian provinces of Syunik and Artsakh had strong defensive positions. Their local rulers (the *meliks*) had considerable fighting forces. In 1727, Davit Bek (the leader of Syunik) signed a military agreement with Iran's Shah Tahmasp II. This created a formal alliance against the Ottomans. In the 1730s, Nader Khan (who later became Nader Shah) led Iran's forces. He worked closely with Armenian military leaders. Armenian troops joined the Iranian army against the Ottoman army. The most important battle took place at Yeghevard in 1735. Armenian and Iranian forces won a major victory there, which forced the Ottomans to retreat from Transcaucasia.